

Кройтор В. А.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ВИКОРИСТАННЯ ПРЕЦЕДЕНТНОГО ПРАВА, СТВОРЕНОГО СУДДЯМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ, В ПРОЦЕСІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ УКРАЇНСЬКИМИ СУДАМИ З АНАЛОГІЧНИХ ПИТАНЬ

USE OF CASE LAW CREATED BY THE JUDGES OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN THE PROCESS OF ACCEPTING DECISIONS BY UKRAINIAN COURTS ON SIMILAR ISSUES

В статті доводиться, що особлива роль у регламентації відносин зі здійснення правосуддя в цивільних справах відіграє Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Вона є універсальним міжнародним документом, про що свідчить, зокрема, й той факт, що багато положень Загальної декларації прав людини відтворено в її статтях.

У праці зроблено висновок, що виходячи з характеру використання зазначених термінів, можна зробити висновок, що положення чинного законодавства України вимагають застосування судами практики ЄСПЛ як джерела права, незалежно від того, ухвалено конкретне рішення за участю України чи ні. Можливо зазначити, що фактично йде мова про формування певної моделі застосування судових рішень Європейського Суду з прав людини.

Зроблено висновок, що положення чинного законодавства України вимагають застосування судами практики ЄСПЛ як джерела права, незалежно від того, ухвалено конкретне рішення за участю України чи ні. Можливо зазначити, що фактично йде мова про формування певної моделі застосування судових рішень Європейського Суду з прав людини.

Наголошується на тому, що застосування прецедентної практики Європейського суду на підставі Європейської конвенції з прав людини у правовому колі України сприятиме не тільки зближенню української держави із європейськими стандартами прав людини, але й забезпечить захист прав та свобод людини у внутрішньо державних відносинах, що в свою чергу позитивно вплине на реалізацію задекларованих на конституційному рівні принципів правової держави.

Ключові слова: *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., стандарти справедливого правосуддя, рішення (прецеденти) Європейського суду з прав людини, джерела права, міжнародний договір, судовий прецедент, судова правотворчість, судова практика, цивільний процес (цивільне судочинство).*

The author of the article has proved that the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 plays a special role in the regulation of relations on the administration of justice in civil cases. It is the universal international document as evidenced, in particular, by the fact that many provisions of the Universal Declaration of Human Rights are reproduced in its Articles.

It has been concluded in the paper that, based on the nature of using the mentioned terms, it can be summed up that the provisions of the current legislation of Ukraine require the courts to apply the caselaw of the European Court of Human Rights as the source of law, regardless of whether a specific decision was made with the participation of Ukraine or not. It may be noted that it is actually about the formation of a certain model of applying court decisions of the European Court of Human Rights.

It has been emphasized that the application of precedent practice of the European Court on the basis of the European Convention on Human Rights in the legal framework of Ukraine will contribute both to the rapprochement of the Ukrainian state with European standards of human rights and will ensure the protection of human rights and freedoms in domestic relationships, which in turn will positively affect the implementation of the rule of law principles declared at the constitutional level.

Key words: *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, standards of fair justice, decisions (precedents) of the European Court of Human Rights, sources of law, international treaty, judicial precedent, judicial legislation, judicial practice, civil proceedings (civil judicial system).*

Постановка проблеми. Становлення України як демократичної, соціальної та правової держави безпосередньо пов'язане зі створенням справедливого й доступного правосуддя, яке б відповідало міжнародно-правовим стандартам. Адже саме суд вважається найбільш ефективним інститутом забезпечення верховенства права в сучасній правовій державі, де права та інтереси особи не лише декларуються, а й забезпечені реальним механізмом захисту в разі їхнього порушення.

Особливу роль у регламентації відносин зі здійснення правосуддя в цивільних справах відіграє Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [1]. Вона є універсальним міжнародним документом, про що свідчить, зокрема, й той факт, що багато положень Загальної декларації прав людини відтворено в її статтях.

Відповідно до статей 17 та 18 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [2]. Таким чином Конвенція і практика ЄСПЛ підлягають одночасному використанню; механізм застосування рішень ЄСПЛ подібний до того, що функціонує у випадку звернення до рішень Конституційного Суду України про тлумачення, які, як зазначалося вище, є невіддільними від тексту Основного Закону. З цього приводу науковці слушно зазначають, що практики ЄСПЛ без Конвенції не існує; рішення Суду є допоміжним джерелом та стосуються практичного застосування положень Конвенції як основного джерела [3, с. 162; 4, с. 184]. Вважаємо, що нині є зокрема актуальними всебічні дослідження проблематики застосування Європейської конвенції з прав людини та судових рішень (прецедентів) Європейського Суду з прав людини в процесі прийняття рішень українськими суддями з аналогічних питань

Аналіз останніх досліджень. Проблематиці застосування в вітчизняній судовій практиці Європейської конвенції з прав людини та судових рішень (прецедентів) Європейського Суду з прав людини приділяли увагу такі науковці, як Д.Д. Луспеник, Р.А. Майданник, О.О. Марченко, Ю.Ю. Попов, П.М. Рабінювич, Ю.Ю. Рябченко, О.Д. Святоцький,

Р.О. Стефанчука, Н.В. Стецик, С.В. Шевчук, М.М. Ясинок, Д.М. Ясинок та інші. Окремі аспекти цієї проблеми досліджувались автором цієї роботи [5–11]. Однак попри значну увагу наукової спільноти до цієї проблеми, зазначені питання на сьогодні не мають однозначного вирішення.

Метою статті є дослідження проблематики застосування Європейської конвенції з прав людини та судових рішень (прецедентів) Європейського Суду з прав людини в процесі прийняття рішень українськими суддями з аналогічних питань в контексті національної системи цивільного судочинства.

Викладення основного матеріалу. Частиною першою ст. 9 Конституції України встановлено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, отже, суди зобов'язані їх застосовувати при вирішенні цивільних справ та ухваленні рішень. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, передбачено інші правила, ніж ті, що визначено у відповідному акті законодавства України, то згідно з ч. 2 ст. 19 Закону України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV «Про міжнародні договори України» [12], ст. 3 Закону України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV «Про міжнародне приватне право» [13], застосовуються правила міжнародного договору. Під час розгляду конкретної судової справи вирішення (подолання) колізії між нормою міжнародного договору України та нормою іншого законодавчого акта України належить до компетенції суду.

Основні правила застосування українськими судами міжнародних договорів визначаються у постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13 «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» [14]. Стосовно п. 8 вищевказаної постанови можна стверджувати, що чинні міжнародні договори України застосовуються судами при здійсненні правосуддя у цивільних справах, зокрема:

– при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені

законодавством України, яке регулює відносини, що є предметом судового розгляду;

– при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила судочинства, ніж ті, що передбачені цивільним процесуальним законом України;

– при вирішенні цивільних справ, якщо міжнародним договором України регулюються відносини, у тому числі з іноземними державами чи іноземцями, що стали предметом судового розгляду (наприклад, при розгляді клопотань про виконання рішень іноземних судів в Україні);

– якщо є відсылна норма національного законодавства до відповідних джерел міжнародного права;

– якщо міжнародно-правова норма визначає іншу процесуальну форму судового провадження, ніж та, що встановлена Цивільним процесуальним кодексом України (наприклад, при вирішенні цивільної справи міжнародним договором України передбачені інші правила судового провадження) [14].

З моменту прийняття Верховною Радою України 17 липня 1997 р. Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу і протоколів №№ 2, 4, 7 і 11 до Конвенції» [15] серед науковців точаться суперечки з приводу того, чи можуть українські суди застосовувати при ухваленні власних рішень не лише норми ЄКПЛ 1950 р., а й практику ЄСПЛ, і яким чином вони повинні це робити.

Деякі автори вважали посилання в резолютивній частині рішення суду на рішення Європейського суду безпідставним і таким, що суперечить Конституції у частині посилання на прецедент, оскільки формально в Україні прецедент не визнано джерелом права, а перелік цих джерел є вичерпним. На їхню думку, при складанні мотивувальної частини рішення можна використовувати прецеденти Європейського суду, однак посилатися необхідно безпосередньо на норми Конвенції [16, с. 342–343]. Необхідно зазначити, що фактично ця проблема вже вирішена законодавцем. У ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» прямо вка-

зано, що суди України застосовують Конвенцію і практику Європейського суду з прав людини як джерело права [17]. Крім того, ст. 18 цього Закону містить правила посилання на рішення Європейського суду з прав людини в українських судових рішеннях.

Як вірно зазначає Ю.Ю. Рябченко, що поняття судового прецеденту як джерела цивільного процесуального права набуває обговорення як у колі науковців, так і в колі практичних працівників. Особливої актуальності це поняття набуває в контексті застосування практики Європейського Суду з прав людини [18, с. 96]. Як зазначається в юридичній літературі, що ще одним «судовим джерелом» цивільного процесуального права називається рішення Європейського суду з прав людини. Дані рішення дійсно виступають джерелом права, оскільки є пряма вказівка закону з цього приводу. Так, відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. та ч. 4 ст. 10 ЦПК, українські суди використовують практику ЄСПЛ як джерело права. Тому дискусії з приводу можливості використання рішень ЄСПЛ в якості джерел права не ведуться, а ведуться спори: чи можна його вважати судовим прецедентом [19, с. 56].

Як вказує В.І. Ямковий, термін «прецедент» розуміється як: вчинок, випадок, що стався у минулому і є прикладом для наступних вчинків, випадків; у праві – рішення суду щодо певної справи, яке у подальшому є взірцем для судів при розв’язанні аналогічних справ. Позиції, які висловлюються стосовно поняття «правовий прецедент» у юридичній літературі, як правило, зводяться до того, що це письмовий юридичний акт правозастосовчого органу держави чи міжнародної організації, що є взірцем для вирішення аналогічних справ. При цьому серед правових прецедентів виокремлюють: нормативно-правові, правотлумачні та правозастосувальні [20, с. 28]. Також слід підтримати позицію В.П. Фенича, який зазначає, що оскільки предметом перегляду в ЄСПЛ може бути не тільки вітчизняне матеріальне, але і цивільне процесуальне законодавство, то практика ЄСПЛ, тобто його рішення у конкретних справах, може бути джерелом цивільного процесуального права. Подібне високе

значення практики ЄСПЛ зумовлено тим, що даний орган тлумачить положення Конвенції про захист прав людини, основоположних свобод (1950 р.) та протоколи до неї всебічно, з врахуванням міжнародного досвіду та змін у світі [21, с. 79–80]. Ю.Ю. Попов оцінюючи перспективи ролі судової практики та судового прецеденту в розвитку процесуального доказування, зазначає на необхідності створення умов для ефективного використання правових позицій вищих судів (це ж стосується й Конституційного Суду України), а також ЄСПЛ [22, с. 360]. Слід підтримати позицію тих авторів, які вважають, що під судовим прецедентом у вузькому значенні розуміється *ratio decidendi* справи, тобто частина рішення, яка містить норму права, створену вищим судом у процесі вирішення конкретної справи в разі прогалини чи нечіткості в правовому регулюванні. У широкому значенні – це рішення суду загалом, яке містить таку норму [23, с. 54]. Відповідно обґрунтовуючи наявності в рішеннях Європейського суду з прав людини рис судового прецеденту слід виходити з означеного розуміння судового прецеденту. Крім того, доречним має бути й розгляд питання про судову правотворчість є складовою частиною прецедентного права, яке сьогодні поступово також формується в правосудді України [24, с. 156]. Близькі за суттю погляди на цю проблему були висловлені й Д.М. Ясинком, який зокрема зазначив, що правотворчість у сфері правосуддя, як правозастосовчий напрямок по урегулюванню суспільних відносин в тому числі і в умовах військового стану набуває свого особливого значення, оскільки такий процес обумовлений оперативністю та невідкладністю прийняття рішення [25, с. 211].

Як вірно відмітив Ю.Ю. Попов, Європейський суд з прав людини називає власну практику прецедентною. Прецедентність проявляється у тому, що цей суд при вирішенні справ схильний в цілому слідувати підходам, що застосовувалися ним раніше, якщо не визнає за необхідне їх змінити. Зокрема, в мотивувальній частині рішення суд замість відтворення висловлених ним раніше міркувань може послатись на міркування, висловлені у попередніх рішеннях. При цьому ЄСПЛ неодноразово наголошував, що він не зв'язаний власними

попередніми рішеннями і, дійсно, час від часу змінює свої правові позиції [26].

У тексті Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» зазначається про застосування українськими судами практики ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини.

Під рішеннями ЄСПЛ розуміють: а) остаточне рішення ЄСПЛ проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; б) остаточне рішення ЄСПЛ щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення ЄСПЛ про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України.

Отже, виходячи з характеру використання зазначених термінів, можна зробити висновок, що положення чинного законодавства України вимагають застосування судами практики ЄСПЛ як джерела права, незалежно від того, ухвалено конкретне рішення за участю України чи ні. Можливо зазначити, що фактично йде мова про формування певної моделі застосування судових рішень Європейського Суду з прав людини.

Держави – учасниці Конвенції, як справедливо зауважує О.В. Петришин, мають брати до уваги не лише ті рішення Суду, які винесено щодо цієї конкретної держави, а й рішення, винесені стосовно третіх країн, оскільки вони можуть навчити їх, як уникнути подібних порушень у майбутньому і відповідним чином змінити власну правову систему та правозастосовну практику. За твердженням науковця, рішення ЄСПЛ мають бути стимулом для держав-учасниць до зміни їх законодавства та правозастосовної практики для того, щоб ці держави не порушували права людини, і щоб у майбутньому відносно них не було винесено рішення у справах, що стосуються тих самих або подібних питань [27, с. 13].

Таке правило було підтримано й на рівні судової практики. Як зазначається у п. 12 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13 «Про застосування судами міжнародних договорів України

при здійсненні правосуддя» [14], враховуючи, що Україна визнає юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції, то застосування судами цієї Конвенції має здійснюватись із обов'язковим урахуванням практики ЄСПЛ не лише щодо України, а й щодо інших держав.

Визначаючи порядок посилання на ЄСПЛ та практику ЄСПЛ, Закон України від 23 лютого 2006 р. №3477-IV «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» містить порядок посилання лише на ті рішення ЄСПЛ, що ухвалені у справах проти України. Закон не містить безпосередньої вказівки про те, яким чином українські суди повинні застосовувати практику Суду в справах, де Україна не брала участі, водночас покладаючи на суди обов'язок це робити. Тому правильною вбачається практика тих українських судів, які у разі застосування під час ухвалення рішення практики Європейського суду з прав людини у справі, де Україна не брала участі, за аналогією застосовують встановлений вказаним законом порядок посилання на рішення ЄСПЛ, ухвалені у справах проти України. Судова практика України свідчить про те, що попри наявні проблеми, які пов'язуються з офіційним перекладом та оприлюдненням, суди дедалі більше застосовують висновки ЄСПЛ, які стосуються інших країн.

Ще одним важливим питанням, пов'язаним з порядком застосування українськими судами практики Суду під час ухвалення рішень у цивільних справах, є питання про те, у яких випадках суди повинні її застосовувати. Варто підтримати в цьому питанні позицію тих вчених і суддів, які практикують виважений підхід до застосування українськими судами практики Суду та не радять посилається на неї у тих випадках, коли в українському законодавстві відповідне питання адекватно врегульоване [28, с. 352–353].

Відповідно до ст. 32 ЄКПЛ, юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї. Тобто практика Суду відображає порядок застосування положень Конвенції, розвиває їх зміст. Отже, застосування українськими судами практики Суду має здійснюватися, по-перше, разом із застосуванням положень самої Конвен-

ції, і, по-друге, за тими самими правилами, що й застосування положень Конвенції [29, с. 89]. Як зазначає В.А. Завгородній, дотримання норм Конвенції суб'єктами здійснення правосуддя апіорі неможливе без урахування існуючої практики Європейського суду. Оскільки Конвенція є лише джерелом права, яка відображає статичний аспект об'єктивного права, а її норми є незмінними. Практика (правові позиції) Страсбурзького суду, з яких випливає і черпається розуміння конвенційних норм, є динамічним аспектом права, що пристосовується до конкретно-історичних умов у результаті їх динамічного тлумачення суддями ЄСПЛ. Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що найбільш коректним є підхід, за яким джерелом права є норми Конвенції в їх розумінні ЄСПЛ. Тобто Конвенція і практика ЄСПЛ у своїй сукупності, єдності. Їх окремий розгляд або виокремлення часто призводять до факультативного (необов'язкового) сприйняття безпосередньо практики ЄСПЛ та системного порушення норм Конвенції [30].

Порядок застосування українськими судами міжнародних договорів, до яких належить і Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, визначається п. 8 вже згадуваної постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. №13 [14]. Адаптуючи її положення до порядку застосування практики Суду при ухваленні українськими судами рішень у цивільних справах, можна зробити висновок, що норми Конвенції та практика Суду застосовуються судами при здійсненні правосуддя, зокрема:

– при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо нормами Конвенції та практикою Суду встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, яке регулює відносини, що є предметом судового розгляду;

– при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо нормами Конвенції та практикою Суду встановлено інші правила судочинства, ніж ті, що передбачені цивільним процесуальним законом України [31].

Що стосується проблеми прецедентного характеру рішень Європейського Суду з прав людини то як відзначила О. Буткевич, що з самої практики ЄСПЛ та доктрини щодо

його діяльності походить суперечність стосовно прецедентного характеру його рішень. З одного боку, позиція Європейського Суду полягає в тому, що положення Конвенції, як «живого інструменту», повинні тлумачитися в світлі наявних на теперішній час умов і мають свою основу в прецедентному праві Суду. Але з іншого боку, сам цей Суд не досить переконливо стоїть на необхідності дотримуватися прецеденту. У справі «Чапман проти Сполученого Королівства» (Chapman v. The United Kingdom. – Judgment of 18 January 2001, § 70) він висловив лише побажання: «Європейський Суд дійшов висновку, що він формально не зобов'язаний слідувати своїм попереднім рішенням, але буде в інтересах законної визначеності, прогнозованості і рівності перед законом, якщо він не відхилитиметься без достатніх причин від прецедентів, закладених в попередніх справах. Хоча Конвенція – перша і найголовніша система захисту прав людини, Європейський Суд повинен, проте, брати до уваги і умови, що змінюються в Договірних Державах, реагувати, наприклад, на будь яку угоду, що з'явилась стосовно стандартів її досягнення» [32].

Виходячи з викладеного, вважаємо за можливе зробити висновок, що з самої практики ЄСПЛ та доктрини щодо проблеми характеру рішень Європейського Суду з прав людини то його діяльності то вони мають все ж прецедентний характер. Це зокрема підтверджується зокрема позицією Європейського Суду в тому, що положення Конвенції мають тлумачитися в світлі наявних на теперішній час умов і мають свою основу в прецедентному праві Суду.

Висновки. Не претендуючи на повноту і завершеність міркувань із приводу використання прецедентного права, створеного суддями Європейського Суду з прав людини, в процесі прийняття рішень українськими суддями з аналогічних питань, маємо констатувати, що положення чинного процесуального законодавства України вимагають застосування суда-

ми практики ЄСПЛ як джерела права, незалежно від того, ухвалено конкретне рішення за участю України чи ні. Можливо зазначити, що фактично йде мова про формування певної прецедентної моделі застосування судових рішень Європейського Суду з прав людини під час здійснення правосуддя. Слід підтримати позицію М.О. Довбиша про те, що питання про необхідність використання прецедентного права, створеного суддями Європейського суду з прав людини, в процесі прийняття рішень українськими суддями з аналогічних питань нагальне та особливих зауважень не викликає [33]. Так, український суддя при вирішенні окремого практичного питання щодо захисту права на свободу слова повинен з'ясувати, як воно вирішується Європейським судом при застосуванні статті 10 Конвенції. Можна припустити, що визначальною підставою саме для таких дій є не тільки повага до прецедентного права, але й обґрунтовані побоювання протилежного рішення з цього питання, що може бути ухвалено у Страсбурзі [34, с. 14]. Відповідно можливо констатувати, що застосування прецедентної практики Європейського суду на підставі Європейської конвенції з прав людини у правовому колі України сприятиме не тільки зближенню української держави із європейськими стандартами прав людини, але й забезпечить захист прав та свобод людини у внутрішньо державних відносинах, що в свою чергу позитивно вплине на реалізацію задекларованих на конституційному рівні принципів правової держави.

Перспективи подальших наукових досліджень, на наш погляд, полягають у подальшому науковому дослідженні питань, що стосуються перспектив посилення правотворчої ролі судів, що є одним із характерних проявів як загального (*common law*), так й континентального права. Певним підґрунтям може стати якраз дослідження застосування прецедентної практики Європейського суду на підставі Європейської конвенції з прав людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, ратифікована Верховною Радою України (див.: Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №№ 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263); офіційний переклад тексту Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року див.: *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2371.

2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
3. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2016. 392 с.
4. Марченко О. О. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як джерело адміністративного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 14. С. 181–184.
5. Кройтор В.А., Степаненко Т.В. Стандарти Європейського Союзу в сфері цивільного судочинства і проблема доступу до правосуддя. *Наукові записки ХЕПУ*, № 1 (2), квітень 2005 р. С. 64–77.
6. Кройтор В.А. Загальна характеристика стандартів Європейського Союзу в сфері доступності судового захисту. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 36. С. 303–309.
7. Кройтор В.А. Рішення Європейського Суду з прав людини як джерело цивільного-правового регулювання. *Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова*. м. Харків, 21 грудня 2017 р. / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Х., 2017. С. 65–68.
8. Кройтор В.А. Визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом права як невідворотний процес адаптації національного законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Гармонізація приватно-правового законодавства України із законодавством країн ЄС : зб. статей і тез IX між нар. Цивілістичного форуму, Харків, 11–12 квітня 2019 р. Київ: Знання України. С. 553–557.
9. Кройтор В.А. Застосування практики Європейського суду з прав людини під час здійснення правосуддя в Україні. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 берез. 2021 р.) / [редкол.: В.В. Сокурєнко (голова), Д.В. Швець (заст. голови), О.М. Бандурка та ін. ; упоряд. В.А. Греченко] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2021. С. 98–100.
10. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії та практики : монографія. Харків : Право, 2020. 672 с.
11. Кройтор В.А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2021. 600 с.
12. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
13. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422.
14. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Вищ. спеціаліз. суду України з розгляду цив. і крим. справ від 19 груд. 2014 р. № 13. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>.
15. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу і протоколів №№ 2, 4, 7 і 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.
16. Луспенік Д.Д. Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці. Харків : Харків юрид., 2005. 432 с.
17. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
18. Рябченко Ю.Ю. Судовий прецедент і джерела цивільного процесуального права: проблеми та перспективи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020 № 43. С. 96–98.
19. Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 55–58.
20. Ямковий В.І. Впровадження судового прецеденту як необхідний елемент гармонізації законодавства України з європейськими правовими системами. *Порівняльно-правові дослідження*. 2009. № 2. С. 25–30.
21. Феніч В.П. Система джерел цивільного процесуального права та місце в ній судового прецедента. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 72–81.
22. Попов Ю.Ю. Прецедентне право в контексті загальнообов'язковості судових рішень та українські перспективи. *Форум права*. 2013. № 3. С. 351–363.
23. Майданік Р.А. Англійський судовий прецедент як джерело права. *Юридична Україна*. 2013. № 1. С. 52–61.
24. Тимченко Г.П., Рябченко Ю.Ю. Судова правотворчість як основа прецедентної моделі цивільного судочинства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 155–159.
25. Ясинок Д.М. Судова правотворчість судів, органів державного правління та місцевого самоврядування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 210–214.

26. Попов Ю. Прецедент: напрямки розвитку у праві України: URL: [http:// law.univ.kiev.ua/.../Popov%20\(tezisy%20konf](http://law.univ.kiev.ua/.../Popov%20(tezisy%20konf)

27. Петришин О. Судова практика як джерело права в Україні: проблеми теорії. *Вісник Верховного Суду України*. 2016. №12. С. 11–14.

28. Гладенко О.М. Застосування практики Європейського суду з прав людини судами загальної юрисдикції України. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : матеріали 2-ї міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20–21 верес. 2013 р.). Одеса : Фенікс, 2013. С. 352–353.

29. Андронов І.В. Судові рішення в цивільному процесі України : дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2018. 463 с.

30. Завгородній В.А. Чинники, що перешкоджають ефективності впливу практики Європейського суду з прав людини на здійснення правосуддя в Україні. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ). Київ : Алерта, 2018. С. 266–271.

31. Андронов І. В. Застосування практики Європейського суду з прав людини при ухваленні судових рішень у цивільному процесі України. *Právna veda a prax: Výzvy moderných európskych integračných procesov: Medzinárodnej vedeckej konferencie*. Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva (Bratislava, 27–28 novembra 2015). Bratislava, 2015. С. 232–234.

32. Буткевич О. Застосування практики та виконання Україною рішень Європейського Суду з прав людини (Policy Paper). Лабораторія законодавчих ініціатив. URL: file:///C:/Users/Kroytor/Desktop/%D0%97%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%20%D0%AF%D1%81%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BA%20%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE/Propozicii_Politiki_ECHR.pdf

33. Добвиш М.О. Прецедентне право Євросоюзу та наближення України до європейських стандартів у сфері захисту прав людини : URL: http://конференция.com.ua/files/image/konf%209/konf%209_4_22.pdf

34. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини. К.: Реферат 2002. 344 с.